

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2018; 1(19): 73-74
© 2018 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Dr. Beena K. K.
Associate Professor,
Dept. of Sanskrit General,
Maharaja's College,
Ernakulam, Karala

पञ्चभूतसिद्धान्तः ज्योतिषश्च

Dr. Beena K.K.

आमुखम्

भिन्नरुचिर्हि लोका : भवन्ति, ते शास्त्रेषु सिद्धान्तेषु विश्वासमर्पयन्ति। आचार्यः ज्योतिषे प्रश्नचिन्तां विविधमार्गेण क्रियन्ते। ग्रहनक्षत्रादयः मानवानां जीविते कथम् स्वाधीनं क्रियते इति चिन्ता जायते। तादृशवेलायां पञ्चभूतानां प्रसक्तिः कथमिति वीक्षणीयम्। शरीरं पञ्चभूतात्मकं भवति। पृथ्वी-अप्-तेजो -वायु- आकाशः पञ्चभूताः भवन्ति। आकाशात् वायुः, वायोः तेजः, तेजसः जलं, जलात् पृथ्वी, एवं पञ्चभूतानां सृष्टिक्रमः। एतत् पञ्चभूततत्वमेव आयुर्वेदे प्रयुज्यते। पञ्चभूतानां पञ्चीकरणप्रक्रियया शरीरमुत्पद्यते। शरीरञ्च स्थूलसूक्ष्मात्मकौ, सूक्ष्मभूतात्मकः मनः, प्रपञ्चस्य आधारः पञ्चभूताः, ग्रहाश्च। मानवानां शरीरे पञ्चभूताः कथमिति निगदति –
पृथिवी - अस्थि, त्वक्, सिरा, रोमः
जलम् - रक्तं, मूत्रम्, शुक्लम्, स्रवं
अग्निः - आलस्यं, निद्रा, बुभुक्षा, शरीरशोभा
वायुः - चलनानि
आकाशः - कामं, मोहः, भयं, शोकं, जराः।
वराहमिहिरः बृहज्ञातके एवमुक्तम् -
“शिखि भू खं पयोमरुदूणानाम्।
वशिनो भूमिसुतादयाः क्रमेण॥” इति ।
अपि च - “द्यायां महाभूतकृताञ्च सर्वे
अभिव्यञ्चयन्ति स्वदशामवाप्य।
भुवबग्नि वाय्वम्बरजान् गुणाञ्च
नासाद्यदृक् श्रवणानुमेयान्॥” इति ।
ग्रह- पञ्चेन्द्रिय- पञ्चभूतानां सम्बन्धमुच्यते –
ग्रहः - भूताः - इन्द्रियम् - गुणाः - प्रणाः

Correspondence:

Dr. Beena K. K.
Associate Professor,
Dept. of Sanskrit General,
Maharaja's College,
Ernakulam, Karala

कुजः -	अग्निः -	नेत्रम् -	रूपम् -	व्यानः -
बुधः -	भूमिः -	नासिका -	गन्धः -	प्राणः -
गुरुः -	आकाशम् -	कर्णः -	शब्दं -	समानः -
शुक्रः -	जलं -	जिह्वा -	रसं -	अपानः -
शनिः -	वायुः -	त्वक् -	स्पर्श -	उदानः -
ग्रह-पञ्चभूत -	पञ्चेन्द्रियः -	राशिः -	आत्मा -	मनः एतेषां
सम्बन्धः	आत्मा -	रविः ।		
ग्रहाः -	पञ्चेन्द्रियाः -	पञ्चभूताः -	राशिः -	
सूर्यः -	आत्मा -	पृथिवी -	सिंहः -	
चन्द्रः -	मनः -	" -	कर्किः -	
बुधः -	नासिका -	" -	मिथुनः, कन्या -	
शुक्रः -	जिह्वा -	अप् -	वृषभम्, तुला -	
कुजः -	नेत्रम् -	तेजः -	मेषः, वृश्चिकः -	
गुरुः -	कर्णः -	आकाशम् -	धनुः, मीनः -	
शनिः -	त्वक् -	वायुः -	मकरः, कुम्भः -	
ग्रहाणाम् क्रमः	आर्यभटीये वर्णयते -			

“भानामधः शनैश्चरगुरु भौमार्क शुक्रबुध चन्द्राः।” इति।

नक्षत्राणामधः मन्दः तत्समीपे गुरुः क्रमात् कुजः, सूर्यः, शुक्रः, बुधः, चन्द्रः इति।

फलविचिन्तने एतादृशक्रममेव स्वीक्रियते।

मानवस्य कशेरुकान्तर्भागे इडा, पिङ्गला, सुषुम्नेति त्रयः नाड्यः सन्ति।

कशेरुका

(चन्द्रः) इडा	सुषुम्ना	पिङ्गला (सूर्यः) सिंहः
पञ्चभूताः गुणाः	पञ्चज्ञानेन्द्रियाः ग्रहाः	राशयः
पृथ्वी गन्धः	नासिका	बुधः कन्यामिथुनौ
अप् रसं	रसना	शुक्रः वृषभः तुलाश्व
तेजः रूपम्	नेत्रम्	कुजः मेषवृश्चिकौ
आकाशं शब्दं	श्रोत्रं	गुरुः मीनं धनुः
वायुः स्पर्श	त्वक्	शनिः कुम्भमकरौ

नाडीनां ऊर्ध्वं भागस्यान्त्यः नासिकायाः अग्रे भवति।

नासिकायाः विषयः गन्धम्, अधिपतिः बुधः, राशिः कन्यामिथुनौ। एतादृशक्रमेण फलमुच्यते।

शरीरं सप्तधातुसहितं भवति। सप्तधातोः सप्तग्रहेभ्यश्च संबन्धमस्ति।

वराहमिहिरेण एवं प्रतिपद्यन्ते -

स्नाय्यस्थ्यसृक् त्वगथशुक्लवसे च मज्जा।

मन्दार्क चन्द्रबुधशुक्रसुराख्यभौमाः॥

सप्तधातुः ग्रहाः

स्नायुः मन्दः

अस्थिः अर्कः

असृक् चन्द्रः

त्वक् बुधः

शुक्लम् शुक्रः

वस सुरः(गुरुः)

मज्जा भौमः

तयोः सम्बन्धेन फलप्रवचनं क्रियते ।

यथा पञ्चभूतान्मकं शरीरं तथा पञ्चसूत्राण्यपि फलविचिन्तने प्रधानं स्यात् ।

आरुढोदयलग्नाभ्यां सूत्रं समान्यसंज्ञितम्।

तदीशाभ्यास्तु यत्विन्त्यं तत् स्यादधिपसंज्ञितम्॥

पञ्चसूत्रं पञ्चभूतानि अधिपाः कालः

सामान्यसूत्रं पृथ्वी बुधः भूतः

अधिपतिसूत्रं अप् शुक्रः वर्तमानः

अंशकसूत्रं तेजः कुजः भावि

नक्षत्रसूत्रं वायुः मन्दः वर्तमानः

महासूत्रं आकाशं गुरुः भावि

एवं भारतीयसिद्धान्तेषु प्रधानभूतं पञ्चभूतसिद्धान्तं मनुष्यशरीरे तेषां संबन्धः कथमिति अवगन्तुं शक्यते। तद्वारा ज्योतिषविचिन्तने तस्य सिद्धान्तस्य प्रसक्तिं मन्यते। अत एव अस्मिन् शास्त्रे नूतनग्रहानां दर्शनमस्त्यापि तेषां स्वाधीनं न लभ्यते, द्वादशादधिकं राशीनां ग्रहणमपि प्रयोजनत्वेन न गण्यते।

बृहदज्ञातकम् - वराहमिहिरः ।

बृहदज्ञातकपद्धतिः (व्याख्या) ब्रह्मश्री पुलियूर पि. एस् पुरुषोत्तमन् नम्पूतिरिः।

कृष्णीयम् - (व्याख्या) पुतुशेरि विष्णुनम्पूतिरिः।

प्रश्नानुष्ठानपद्धतिः - (व्याख्या) ब्रह्मश्री पुलियूर पि. एस् पुरुषोत्तमन् नम्पूतिरिः।